
Holka László,

a Központi Statisztikai Hivatal
ny. vezető-főtanácsosa

E-mail: whokol@gmail.com

Statisztika és szovjethatalom: a virágzás kora (1917–1927) IX.

Az írás bemutatja az 1920-as évek szovjet-oroszországi statisztikájának úttörő kezdeményezését: az első, statisztikai igényű munkaként számon tartott időmérleget. Rávilágít, miként igazodott az 1924. évi összefoglaló szerzője, *Sz. G. Sztrumilin* (1877–1974) a korszak társadalomátalakító felfogásához, ösztönözve az időráfordítások rendszerezett vizsgálatát a különböző korosztályok és társadalmi csoportok körében. Ezek között részletesebben ismerteti a munkanélküliek körében 1924–1926-ban végzett időmérleg-felvétel eredményeit.

A Szovjetunióban az 1930-as években végrehajtott, erőltetett iparosítás egészét segítenek megérteni *Sz. G. Sztrumilinnak*¹ az 1920-as években végzett felméréseiből levont következtetései. A későbbiekben súlykolt ideológia, a dogmává merevedett marxizmus mögött az ekkoriban gyűjtött statisztikai adatok álltak. Tények, amelyek az ismert szárazföld egyhatodára kiterjesztve sajátos értelmezést nyertek, nem nélkülözve többek között az idő felhasználásának racionalitására vonatkozó elképzeléseket sem. Sőt, az iparosítás folyamatában a produktív munka általánossá tételét tűzve ki célként, e társadalmilag elkerülhetetlennek beállított feladatnak rendelték alá milliók életét. Ebben a felfogásban a téli hónapokban kényszerűen tétlenkedő parasztság aktivizálása hatalmas erőforrások felszabadítását ígérte. A népesség négyötödét képviselő parasztnak időfelhasználását vizsgálva, Sztrumilin az első korszerűnek mondható időmérleg-felvétel eredményei alapján arra jutott, hogy falun a szezonális ingadozások következtében a nyári túlterheltséget követő téli hónapok a munkátlanság időszakát hozták: a férfi munkaerő háromnegyedét sújtotta tétlenség, minthogy a termelőmunka télen nem haladta meg a nyolcórás norma 25 százalékát. „Tehát idényjellegű krónikus munkanélküliség formáival lehet találkozni. Ez a szerfelett komoly gazdasági jelenség az orosz falu idényjellegű túlnépesedésének nevezhető.” (*Sztrumilin* [1924] 49. old.) Ebből pedig a munkamegosztás nemzetgazdasági szintű átalakításának szükségessége fakadt. A feladat megvalósítását a kényszerítő eszközöket bőségesen alkalmazó politika hajtotta

¹ Sztrumilinről lásd még *Holka* [2015a], [2015b].

ta végre az összes ismert következménnyel. Sztrumilin időmérleg-elemzése ugyanakkor túlmutat a dolgozók időbeosztásának pusztá feltárásán: kiemelt figyelmet fordít a háztartásban végzett tevékenységekre és egyben lehetséges pénzbeli ellentételezésükre, mellyel kereken hetven évvel megelőzte a háztartási szatellitszámlák beillesztését a GDP (gross domestic product – bruttó hazai termék) számításaiba, amit korábban csak imputálással végeztek. (A szatellitszámlák meghonosodását a nemzeti számlák rendszerében *Szilágyi* [1998] és *Hüttl* [2002] ismerteti).

Az időmérlegek adatainak felhasználása, a GDP mutatójának árnyalása a nemzeti számlák összeállításában kiemelt helyet vívott ki magának. Az Eurostat (a harmonizált európai időmérleg-felmérések útján) az 1990-es évektől igyekszik összhangba hozni a vizsgálatokat, és 2003-ban javaslatokat tett a követendő módszertanra (*Eurostat* [2003]); az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága pedig 2017-ben útmutatót tett közzé az időfelhasználás eredményeinek alkalmazására a háztartási szatellitszámlákban (*UNECE* [2017]).

Visszatekintve az 1920-as évek Oroszországra, az általános munkakötelezettség évei után a munkanélküliség rendkívüli jelenségnek tűnhet. Ám a proletárállam vezetői semmi kivétnivalót nem találtak benne, a Munkaügyi Népbiztosság és a szakszervezetek kutatásokkal igyekeztek feltárni az állástalanok helyzetét, jellemzőit. Ezek közül kiemelkedőnek nevezhető *L. Je. Minc* (1893–1979) vizsgálata az állástalanok háztartásainak költségvetéséről és időfelhasználásáról.

„Az idő drágább a pénznél”

Az első ismertté vált időmérleg-vizsgálat Sztrumilin nevéhez fűződik – tájékoztatott *Falussy Béla*, a kérdés hazai szakértője (*Falussy* [2007]). Sztrumilin (*Holka* [2015b] 986. old.) az 1920-as évtizedben egy sor fontos tisztséget töltött be: amellet, hogy 1919 és 1923 között a Munkaügyi Népbiztosság és a szakszervezeti központ statisztikai osztályát vezette, valamint az 1921–1923-as időszakban az 1. sz. Moszkvai Állami Egyetem Társadalomtudományi Karának Statisztikai és Gazdaságstatisztikai Elméleti és Technikai Tanszékén volt professzor, 1921-től 1930-ig, mint a Goszplan (Állami Tervbizottság) elnökségi tagja, a számbavételi és elosztási szekció elnökeként is tevékenykedett. Az időfelhasználást vizsgáló, méltán úttörő jellegűnek tartott felmérést (*Holka* [2015a] 852–853. old.) 1922 decemberében hajtották végre a városi lakosok körében. Létrejött a hadikommunizmus nyomán kialakult sajátos közegnek köszönhető. A zűrzavar közepette a bolsevikiek új világ felépítését ígérték; a polgárháború nyomán kialakult káoszról kivezető utat nemcsak követőik, de ellenlábasaik közül is sokan az élet, a termelés, és a munka ésszerű megszervezésében látták. Ez vezetett a

taylorizmus, majd a fordizmus térhódításához, társadalmi méretekben pedig az „Idő Ligája” nevű tömörülés megalakulásához (*Holka* [2015b] 987. old.).

„Nyolc óra munka, nyolc óra alvás, nyolc óra szabadidő» – hangzik a proletariátus legnépszerűbb, háromszatú képlete régi törekvéseinek kifejezésére az idő felhasználásának terén.” – kezdi két tanulmányát egybefűző kötetét a szerző (*Sztrumilin* [1924] 7. old.). A bevezető szavak a munkásmozgalom (később 3x8 rövidítésként is ismertté vált) jelmondatát idézik, amelyet bő százötven esztendővel korábban alkotott meg *R. Owen* (1771–1858) filantróp, az utópikus szocializmus egyik képviselője a skóciai New Lamark gyapotfeldolgozó mintatelepén. A munka és az idő kapcsolatának vizsgálata már a XIX. században általános érdeklődést keltett; s miközben a munkaidő marxi értékföllet-elméletben betöltött szerepe köztudott, *K. Marx*-nak (1818–1883) a munkások helyzetének felmérése végett 1880-ban összeállított kérdőíve már kevésbé ismeretes. A „*Revue Socialiste*” című lap számára kidolgozott, száz pontból álló íven (*Marx* [1938]) négy-öt időfelhasználáshoz kapcsolódó kérdés is szerepelt.

Oroszországban az időfelhasználásra vonatkozó közvetett és közvetlen kérdésekre Marx „A töke” című művének első népszerűsítője, a kijevi egyetem politikai gazdaságtani és statisztikai tanszékének docense, a svájci származású (és idővel Svájcban letelepedett) *N. I. Sieber* (1844–1888) tett javaslatot. Elképzeléseit 1875-ban egy átfogó felmérési program keretében vázolta fel, amelyet az Orosz Földrajzi Társaság juttatott el a helyi öngazgatási szervekhez, a zemsztvókhoz. A forradalmakat egyébként ellenző marxista szobatudós a lakosság egyes csoportjainak tényleges költségvetéseit összefüggéseikben kívánta vizsgálni, egymással szoros kapcsolatban feltárva a létszükségleti cikkek termelését és fogyasztását – ennek keretében kapott benne teret az idő felhasználása. Az idő mint mutató, a kor adottságaiba ágyazottan jelent meg, amint az kiderül Siebernek a tennivalókat leíró megfogalmazásából: „...hány munkanapot, hány munkaórát használnak fel egy adott gazdasági egység keretein belül a táplálék, a ruházat, a lábbeli előállításához szükséges termelőeszközök elkészítésére, javítására...” (*Sieber* [1875] 583. old.). Soraiból az is kiolvasható, hogy a tervezet a parasztságot helyezte előtérbe. Sieber kezdeményezése jelentékeny hatást gyakorolt a zemsztvók statisztikusaira: a kor paraszti társadalmát vizsgáló felmérések egész sora (*Holka* [2015a] 846–847. old.) foglalkozott a parasztgazdaságok költségvetéseivel, megkülönböztetett figyelmet fordítva a munkaráfordítások alakulására, közvetetten tehát az idővel való gazdálkodásra.

Sztrumilinnak a témával kapcsolatos gondolatai a jelen és a jövő körül forogtak. A jelent a vizsgálat idején meghatározta az új társadalom kialakítását ígérő közelmúlt, azon belül is a Munkaügyi Népbiztosság nyolcórás munkaidő bevezetését kimondó, a forradalom után közvetlenül, már 1917. november 11-én kiadott dekrétuma. Az időfelhasználás kutatásának előzményeiről a kötet nem ejt szót, és az írás olvasói a zemsztvók statisztikusainak eredményeiről és a munkások szabadidejének felhasználását firtató egyesült államokbeli kezdeményezésről sem értesülhetnek (*Bevans* [1913]).

Kérdés persze, ismerte-e Sztrumilin a tengerentúli próbálkozást vagy éppenséggel egy honfitársának, P. A. Szorokinnak (1889–1968) a szentpétervári kísérletét. A széles körű tájékozottságáról híres Szorokin viszont minden bizonnyal tudott az egyesült államokbeli szabadidő-vizsgálatról. Szentpétervári szociológiai szemináriumának hallgatóival 1921-ben egy felmérést végzett, amelynek eredményei nem, csak a ténye ismeretes: időmérlegnek nevezték, amihez a napi időfelhasználást 3-tól 15 percig terjedő időszakok szerinti részletezettséggel vették fel (Artyomov [2003]). Mivel Szorokint 1922-ben távozásra kényszerítették az országból, a felvételtől csak közvetett adatok tudósítanak (Szorokin időráfordítások iránti érdeklődését mutatja, hogy szűk két évtized elteltével visszatért a témához (Sorokin–Berger [1939])).

A Közlekedési Népbiztosság 1921. január végén konferenciát rendezett Moszkvában a munka tudományos megszervezéséről, amely a tárca illetékességi körét messze meghaladva, olyan elméleti kérdéseket feszegetett, mint a munka társadalmi méretű megszervezése, a gazdasági tervszerűség, a munka fiziológiája és pszichológiája, a taylorizmushoz fűződő viszony. Az előadók között szerepelt A. A. Bogdanov (1873–1928), az enciklopédikus tudású, közgazdászként is ismert egykori (a párttól 1911-ben végleg eltávolodott) bolseviki, M. N. Falkner-Szmit ([1878–1968], aki 1905-ben félbeszakította londoni tanulmányait, hogy a forradalomnak szentelje életét, majd 1917 után oktatóként tevékenykedve, 1926 és 1930 között tagja volt az orosz KSH [Központi Statisztikai Hivatal] kollégiumának), illetve Sztrumilin is.

Az ésszerűsítés nagy feladatán fáradozva a Munkás-Paraszt Felügyelet Népbiztosságának (vezetője 1920–1922-ben J. V. Sztálin [1878–1953] volt) normalizációsnak nevezett főosztályán úgy találták, hogy célszerű az időmérleget állandó és általános szervezési eszközzé előléptetni. Ezért 1922 második felében a részleg munkatársai önmegfigyeléssel rögzítették, miként aknázzák ki saját munkaidejüket, valamint, hogy szabadidejükből mekkora hányadot fordítanak szolgálati feladataik ellátására. Az eredményeket összesítették, és később felhasználták a főosztály szervezeti rendjének javítására (Artyomov [2003]). Részben ebből a részlegből nőtt ki az A. K. Gasztyev² (1882–1939) vezette Munkatudományi Intézet, amit a tudományos munkaszervezés kérdéseinek tanulmányozására 1921 augusztusában hoztak létre a Goszplannál dolgozó Sztrumilin bábáskodásával. A munkaszervezés és a vezetés kérdésköre olyan felkapott lett, hogy egyedül 1923-ban 60 monográfia jelent meg orosz és külföldi szerzők tollából, s az 1920–30-as években másfél tucat időszaki kiadvány taglalta, milyen irányokban tágítható a termelés racionalizálása.

Miután az orosz proletariátus megkapta a 3x8 jelszó első részét, Sztrumilin a kötetben [1924] helyénvalónak találta felvetni, hogy miként állt a helyzet a jelszó egészével. Az ügy jelentőségét a munkásosztály munkaerejének újratermelése adta. Sok szó esett ugyanis a munka racionalizálásáról, azaz tudományos megszervezéséről, ám a munká-

² Gasztyevről lásd Holka [2015b] 986. old.

sok pihenésének racionalizálását, szabadidejük optimális felhasználásával korábban még senki sem foglalkozott. „S hogyan is vethette volna fel, ha nem ismeretes ezeknek az óráknak sem a tényleges megoszlása, sem ésszerű vagy ésszerűtlen felhasználásuk mértéke. A proletariátus a burzsoáziától eltérően nem rendelkezik szakácsnők, mosónők hadával, ennél fogva a háztartási munkát, ezt a bérmunkától mentes, szabadidőben végzett tevékenységet senki meg nem fizeti. A burzsoá statisztika elzárkózott attól, hogy a háziasszony munkáját »létfenntartáshoz szükséges« tevékenységnek ismerje el. Ez a káros polgári előítélet olyan szívós, hogy Oroszországban mind az 1920. évi számlálás, mind az 1923. évi városi összeírás tudatosan kiiktatta programjából a háztartási tevékenységekre vonatkozó kérdéseket, hiába szorgalmazták ezt a Munkaügyi Népbiztosság és a szakszervezetek képviselői.” – panaszkolta a szerző (*Sztrumilin* [1924] 8. old.) hangsúlyozva, márpedig e nélkül lehetetlen a munkaerő újratermelésének költségeit megállapítani. Miközben oly sok szó esett a termelés önköltségéről, a munkaerő újratermelésének önköltsége elsikkadt. Következésképpen az időmérleg segíthetett megállapítani a munkaerőnek mint sajátos árunak az önköltségét.

A kötet első tanulmánya a munkások háztartásainak időfelhasználását (orosz szóhasználatban időkölségvetését) ismerteti. Az időbeosztás alakulását külön a hétköznapokra és külön az ünnepnapokra 1922 decemberében mérték fel Leningrád, Moszkva és Ivanovo-Voznyeszensk³ lakosai körében 76 családnál, 267 fő megkérdezésével, akik közül 145 volt dolgozó. Sztrumilin az úttörő jellegű vállalkozáshoz illően előre bocsátotta, hogy osztályozása feltételes: a munkával kapcsolatos idő például tartalmazta a szakköri és az iskolai önképzést, a könyvek, folyóiratok otthoni olvasását, a szervezeti életben végzett tevékenységet, továbbá a gyűléseken, tüntetéseken való részvételt, amit azzal indokolt, hogy ezek mind szükségesek a munkaerő bővített újratermeléséhez.

Sztrumilin a munka kategóriáját két osztályra bontotta: kötelezőre és szabadra. Az előbbi egyrészt a fizetettre (időtartama hétköznapokon a „napirend” szerint alakult, azaz átlagosan férfiaknál 8 óra 32 perc, nőknél 8 óra 9 perc volt), másrészt a nem fizetett munkára oszlott. Az utóbbi tartalmazta a háztartási tevékenységeket (férfiaknál 2 óra 8 perc, nőknél 5 óra 12 perc), a munkába járást (50, illetve 35 perc), valamint az 1918 márciusától 1923-ig kötelező általános katonai kiképzést (férfiaknál 1 perc). A szabadnak nevezett, egyébként szintén nem fizetett besorolású munkafogalom önképzésből (49, illetve 45 perc), továbbá társadalmi tevékenységekből (14-14 perc) állt. A munkák együttesen a férfiak napjából 52,4, a nőkéből 62,2 százalékot emésztettek fel. A következő nagy kategória, a pihenés kiterjedt az étkezésre (1 óra 34 perc és 1 óra 11 perc), a szórakozásra (57 perc, illetve 1 óra 7 perc), végül a „tevékenység nélküli pihenésre” és a „nem besorolható időre” (férfiaknál 56, nőknél 3 perc) – a tétel így összességében 14,3, illetve 9,8 százalékot hasított ki egy napból. A harmadik nagy

³ 1932-től Ivanovo, textilipari központ Moszkvától 300 kilométerre, északkeletre.

egységet az éjszakai és a nappali alvás képviselte, ahol 7 óra 59 perccel a férfiak voltak előnyben, szemben a nők 6 óra 44 perces nyugalmaival (ünnepnapokon ezek az értékek 1 óra 33 perccel, illetve 2 óra 14 perccel voltak hosszabbak).

Röviden utalva az ünnepnapokon mutatkozó eltérésekre, a szerző az elemzés mellett értelmezte is az adatokat. Leszögezte, hogy a 8×3 képletnek csupán egyetlen eleme valósult meg, és pedig az alvás.

Összességében így a munkáscsaládok „bér fejében elidegenített munkájának” minden 100 órájára 142 óra nem fizetett munka jutott. Sztrumilin érvelése szerint ezeknek a járulékos munkáknak a bepréselése a nyolcórás munkaidőbe (még a társadalmi tevékenységek és a szabad szellemi munka leszámítása esetén is) a tényleges munkaidő 8-ról 3,5 órára való leszállításával járt volna a gyárakban. Mivel azonban ez az út nem volt járható, a munkaterhelést egyedül a háztartási munka arányának csökkentése enyhíthette.

Az öt nagy kategóriára bontott háztartási tevékenységek időigényeit önálló fejezet ismerteti. Az ételkészítéshez tartozott a favágás, a fa- és a vízfordás, a piacra járás, a sorban állás, az ebéd és a vacsora elkészítése, a teaforrás használatos szamovár beüzemelése, továbbá a mosogatás. A takarítás felölelte a lakás rendbetételét éppúgy, mint az udvarét (például a hólapátolást), illetve a berendezési tárgyak javítását. A ruházat ápolása a mosáson kívül a varrásra és a stoppolásra is kiterjedt. A gondoskodást a gyermekekről nem bontották tovább; a saját személyről történő gondoskodásba az öltözködésen, a mosakodáson és a borotválkozáson kívül a fürdő felkeresését is beleértették. A tételek időigényét bemutató táblázat ezer fő városlakó napi, órákban mért ráfordításait tartalmazza. A különös eljárás oka az adatok értelmezésében rejlik. Sztrumilin e fejezetben megállapítja, hogy a vizsgált (városi) népesség 20,3 százaléka csak és kizárólag háztartási munkával foglalkozik, és mert a keresőtevékenységet végzők is végeznek ilyen munkákat, ismerteti, hogy az otthoni foglaltságok kiváltására hány főre lenne szükség az egyes tevékenységekre szakosodott személyek (szakácsok, szabók, dadusok) közül, egyben kiszámítja, mekkora összeget kellene javadalmazásukra fordítani országos méretekben. Annak tudatában, hogy falun a háztartási munkaráfordítások még nagyobbak voltak, a háztartások munkaidőigényének normáját csak a városiakéira leszűkítve (ezer főre, napi 360 nyolcórás embernappal kalkulálva), a 135 millió fős lakosságra napi 48,6 millió és évi 17,8 milliárd munkanapos mennyiséget kapott. A továbbiakban a szerző ennek pénzbeli ellenértékét szembesítette a nemzeti jövedelem nagyságára vonatkozó számításokkal, hogy kimutassa az összeg nemzetgazdasági jelentőségét, amiben Sz. N. Prokopovics⁴ (1871–1955) munkájára [1918] támaszkodott.

Sztrumilin önálló fejezetet szentelt a háztartási munka ésszerűsítésének, melynek alapkérdése az, hogy a műszaki haladás korabeli szintjéhez viszonyítva, e tevékeny-

⁴ Prokopovicsról lásd Holka [2016b] 542. old.

ségekből mekkora hányad volt elhagyhatatlan. Véleménye szerint ugyanis a háztartási munkák nagy részét fel lehetett cserélni: rámutatva a villanyvasalók, a gáztűzhelyek és hasonló eszközök előnyeire, sőt a vízvezetékek és a villanyvilágítás szerepére is, leszögezte, bár a háztartási munkák gépesítéséhez adottak voltak a lehetőségek, azokat nem használták ki. Ennek okát abban látta, hogy miközben Oroszországban a legegyszerűbb gépeket is mérhetetlenül nagyra értékelték, a háztartási munkának nem volt értéke. Hasonlóképpen érveket hozott fel a közösségi gyermekgondozás (bölcsődék, óvodák), valamint a közétkeztetés elterjesztésének szükségessége mellett: számításai szerint az első általánossá tétele évi 1 480 millió, a másodiké pedig évi 3,7 milliárd munkanap megtakarítását eredményezte volna. Városlakókra leszűkítve, ez napi 17 millió órával volt egyenlő, ami minden egyes asszony háztartási munkáját 3 órával tette volna rövidebbé. Mivel pedig a városi, „főállású” háziasszonyok kulturális szintjét alacsonyabbnak tekintette, mint a szakképzetlen munkásokét, a kétféle ellátás elterjesztése nemcsak az előbbieket idejét szabadította volna fel, hanem kedvezően hatott volna képzettségük fokozására is. Ez már a „szabad munka” kategóriájának elemzéséből derül ki, ami – mint már említettem – önképzésből (könyvek, újságok olvasása, szakkörök, tanfolyamok látogatása), valamint társadalmi tevékenységekből (szervezeti munka, részvétel gyűléseken, tüntetéseken) állt. A foglalkoztatott nők a férfiaknál valamivel kevesebb időt töltöttek olvasással, aktívabbak voltak viszont náluk az önképzés egyéb területein. A keresőtevékenységet nem folytató háziasszonyok ilyen jellegű időráfordításait mutatja be messze legkedvezőtlenebbeknek a kötet első tanulmányának egyetlen, az adatokat csak százalékos megoszlásban tartalmazó táblázata: háromnegyedük egyáltalán nem foglalkozott ilyesmivel, „...ami jól jellemzi a nők két csoportjának kulturális szintjét. A házi tűzhely és a gyár kazánja a jelek szerint túlságosan eltérő követelményeket állít a kiszolgáló munkaerő kulturális szintje vagy másképp fogalmazva, képzettsége elé. A primitív házi tűzhely évezredes munkarutint testesít meg. Nem igényel szellemi erőfeszítést, nem kecsget előre tartó mozgással. A gyár kazánja jóval nagyobb igényeket támaszt.” – vonja le a következtetést a szerző (*Sztrumilin* [1924] 27. old.).

A munkáscsaládok pihenését taglalja a tanulmány utolsó része, amelynek élén az étkezés áll. Az adatok szerint a munkásnőknek erre a férfiaknál kevesebb idejük jutott (havi 37,8 óra szemben a 49,9 órával). A szerző a szórakozásokat aktív és passzív fajtákra választja szét. Az aktívhoz a fizikai (séta, tánc, labdarúgás, síelés, vadászat) és a szellemi tevékenységeket (sakk, dámapjáték), az „esztétikai” foglalatosságokat, valamint az egyébnek nevezett kártyázást és társasjátékot sorolja, míg a passzívhoz a vendégek fogadását, az ismerősök/rokonok látogatását, a mozi-, színház- és templomlátogatást, továbbá a kocsmái időtöltést. Összességében véve túlsúlyban voltak a passzív időtöltések, kivéve a fiatalokat, akik nem lévén túlterheltek, „energiáktól eltelten” az aktív pihenési módoknak, különösképpen a táncnak hódoltak.

A munkáscsaládok időfelhasználását vizsgáló tanulmány összegzésében Sztrumilin hangsúlyozza, hogy próbajellegű felvételt ismertetett. Kiemeli, az állam gazdasági életének megszervezése mellett a munka és a pihenés racionalizálását, társadalmasítását tartja szükségesnek a munkások otthonaiban. „Az idő pénz.” – mondják Amerikában. A szerző vélekedése szerint azonban ott a tőke volt az úr, az idő mindenfajta megtakarítása a gazdát illette, nem a dolgozót. Így hát javaslatot tesz a mondás „progresszív” változatára: „Az idő drágább a pénznél!”

A munkásokénál szerényebb merítésből táplálkozott a parasztok idővel való gazdálkodásának vizsgálata, melyet a kötet második tanulmánya mutat be. Előjáróban Sztrumilin megemlíti, hogy az 1923. évi mezőgazdasági kiállítás alkalmából ő maga indítványozta a felmérés végrehajtását 12 kormányzóságban, ám arra csak a voronyezsiben került sor mindössze 33 porta, 228 lélek megkérdezésével. Ráadásul a felvételtől teljességgel hiányoztak az „öregemberek”, mivel a parasztságnál „...a munkás életkor távolról sem felel meg a Munka Törvénykönyvében rögzítettnek...”, és akadt, ahol már 7 éves kortól munkára fogták a gyermekeket (*Sztrumilin* [1924] 40–41. old.). Az időbeosztás emellett azért sem volt pontosan feltérképezhető, mert a parasztok az időt nem órával, hanem a nap járása szerint mérték. Így az adatokból felelősségteljes következtetéseket nem lehetett levonni, amit a szerző is leszögez.

Nyári hétköznapokon a férfiak termelőmunkával 10 órát és 9 percet töltöttek (amihez 1 óra 33 perc háztartási munka és 55 perc mezőre jutás társult), a nők 7 órát és 9 percet (náluk a háztartási munkák 7 óra 49 percet vettek igénybe, a mezőre jutás pedig 51 percet); szabad munkát a férfiak 1 óra 2 percig, a nők 1 percig végeztek. A pihenéshez sorolt étkezésre 1 órát és 28 percet, illetve 1 órát és 26 percet fordítottak, vallási szükségleteik kielégítésére a férfiak 15, az asszonyok 25 percet. Alvásra a férfiaknak 5 óra 58 percük, a nőknek 5 óra 43 percük jutott. Télen megfordult a kategóriák időigényének sorrendje: alvással a férfiak 8 óra 59 percet, a nők 7 óra 22 percet töltöttek, míg termelőmunkával a családfők 1 óra 30 percet, a nők 3 óra 30 percet foglalatostokdaktak. A háztartás a férfiak idejéből 2 óra 27 percet, a nőkéből 8 óra 40 percet tett ki.

Ünnepnapokon a mezőgazdasági termelőmunkára fordított idő még nyáron is jelentősen csökkent, nem úgy, mint a háztartási munkáké. Emellett kissé megnőtt az alvásra és a vallási szükségletek kielégítésére szánt idő. Mindezt árnyalja Sztrumilin megjegyzése, miszerint a megkérdezettek többsége nem is tudott számot adni arról, hogy mivel is töltötték az ünnepeket, s a téli ünnepnapok időigénye alig különbözött a nyáriakétól.

Önálló táblázat hasonlítja össze a munkásság és a parasztság nyári és téli hétköznapjait (egy főre, nemek szerint, órákban, éves átlagokkal kiegészítve). Az éves egybevetés azt mutatja, hogy éves szinten termelőmunkára a munkásoknál napi 8 óra 32 perc jutott (nőknél 8 óra 9 perc), a parasztoknál 6 óra 17 perc (nőknél 6 óra 11 perc). A háztartási munkák a munkásnők idejéből 5 órát és 12 percet, a paraszt-

asszonyokéból 6 órát és 27 percet vettek igénybe naponta. A tanulmány részletezi még a bérvizonyban álló napszámosok, valamint az állami gazdaságokban dolgozó parasztok időfelhasználásának jellemzőit is, megállapítva, hogy a munkások az ételkészítéssel 18 százalékkal kevesebb időt töltöttek. Ugyancsak kitér a vízvezeték és a nagyüzemi kenyérgyártás előnyeire, majd néprajzi aprólékossággal bemutatja a paraszti létkörülményeket (a szűkös lakáshelyzetet, a tökéletlen higiéniai állapotokat stb.). A szovjet gazdaságpolitika későbbi felfogásának fényében meglepő Sztrumilin véleménye a háztartási munkákról: „Az elméleti közgazdász számára a termelőmunka és a kiszolgáló tevékenységek között nincs szakadék. Minthogy mindkettő társadalmilag egyforma mértékben elengedhetetlen, egyenértékűeknek kell tartani őket. Ám a tökéletes gazdaság gyakorlata másként értékeli. Számára minden olyan munka, amely nem hoz áru vagy pénz formájában érzékelhető gyümölcsöket, tehát képtelen hozzáadott érték létrehozására, az a legkevésbé sem termelőmunka.” (Sztrumilin [1924] 46. old.)

Sztrumilin időmérleggel foglalkozó vizsgálata megteremtette a kutatások módszertanát. Példája nyomán Oroszországban egymást érték az idő megszervezésének fontosságát felmérésekkel alátámasztó tanulmányok. Önálló kutatások vizsgálták a „specialisták” (szakmunkások) időfelhasználását; és külön felvételt szenteltek a Moszkvában, illetve a moszkvai kormányzóságban⁵ élő munkások és alkalmazottak időmérlegének. Fokozott figyelmet fordítottak a felnövekvő nemzedékek idővel való gazdálkodására is. Ennek megnyilvánulása volt egyfelől, hogy a kommunista ifjúsági szervezet, a később Komszomolként ismert tömörülés (1918–1991) Központi Bizottsága határozatot hozott aktivistáik, valamint az úttörők (pionírok) és a tanulóifjúság időfelhasználásának vizsgálatáról. Másfelől felmérések garmadáját végezték el a leningrádi GINP (Goszudarsztvennij Institut Naucsnoj Pedagogiki – Állami Tudományos Pedagógiai Intézet) (1924–1939) munkatársai; az intézményen belül önálló részleg foglalkozott a fiatalok időbeosztásával kapcsolatos kutatásokkal. Vezetője M. Sz. Bernstein (1894–1974), az intézet fizikai-matematikai és pedagógiai végzettséggel rendelkező, később pszichológiával foglalkozó munkatársa lett, aki nemcsak a „Mít tesz az iskola a lakosságért. Az össz-szövetségi kutatás eredményei” (1927) és „A gyermekek és iskolások háztartási munkája” (1927) című munkáival lett ismert, de egy módszertani publikációt is közzétett „Hogyan állítsuk össze ifjúságunk időmérlegét” (1925) címmel. Irányítása alatt sorjázta a témát taglaló kiadványok (például „A gyermek munkája és szabadideje” [1927]; „A gyermekek önszerveződése a falusi iskolákban” [1927]).

Végeredményben, az 1922 és 1934 közötti években 100 ezer, napi időbeosztásra vonatkozó adat gyűlt össze a lakosság legkülönbözőbb rétegeitől, és ezeket összesen 70 kiadvány ismertette (Novikova [1996]).

⁵ Az 1929-ig fennállt kormányzóság 4,5 ezer négyzetkilométeres területén 1926-ban 4,5 millió fő élt.

Állástalanság a proletárállam első évtizedében

„A Szovjetunió proletariátusa a dolgozó parasztsággal szövetkezve, az OK(b)P⁶ vezetésével szétverte az osztályellenséget és szekértolóit, s a szocializmusért vívott ádáz küzdelemben elérte a munkanélküliség teljes felszámolását a Szovjetunióban.” – adta hírül már a kollektivizálás és az iparosítás megkezdése után a proletárállam egyetlen pártjának központi lapja, a *Pravda* 1930. november 7-én. A kijelentés merő propagandafogás volt: fél évvel korábban, 1930. április 1-jén a regisztrált munkanélküliek száma még 1 080 000 fővel volt egyenlő (*Bineman* [1930] XVIII. old.). Igaz, az állástalanokról adatokat többé nem lehetett beszerezni, lévén, hogy 1930. március 13-án bezárták az utolsó munkaközvetítő irodát is. Ugyanez történt az év elején a Népbiztosok Tanácsának január 23-án kelt döntése értelmében a szovjet KSH-val is, amely megszűnt önálló népbiztosságként létezni: személyzetét és feladatait a Goszplan alá rendelték, és a továbbiakban annak Gazdasági-statisztikai főosztályaként működött.

A munkaközvetítés papíron megtörtént⁷ felszámolásával a szocialista iparosítás kezdetén megvalósulni látszott a teljes foglalkoztatottság, ami korántsem jellemezte az előző évtizedet – ám akkor a munkanélküliség jelensége még nyilvánosságot kapott. A munkaközvetítő irodákat Oroszországban francia és angol mintára 1914-től állították fel egyes helyi önkormányzatok (átvéve az angol munkatőzsde elnevezést). Számuk az 1917. februári forradalom után nőtt meg (abban az évben országosan 42, 1918 végére 238 iroda működött), majd az általános munkakötelezettség bevezetésével, a munkaerő központi nyilvántartására és elosztására tett erőfeszítések nyomán tevékenységük szünetelt, ám a NEP (Novaja ekonomicseskaja politika – Új gazdaságpolitika) 1921. évi meghirdetésével ismét felújították munkájukat. Eljárásaikra a Munkaügyi Népbiztosság alkotott szabályzatot: az irodákat a szakszervezetek és a gazdálkodó szervezetek képviselőiből álló bizottságok irányították; 1925-től állami feladatként határozták meg a munkaerő-közvetítést; 1926-tól pedig az irodák bizottsági kiegészültek a munkások biztosító pénztárainak munkatársaival.

A munkaerőpiacra kapcsolatos adatok egy része a Munkaügyi Népbiztosság statisztikai részlegétől származott, ami nemcsak a szakszervezetek által javasolt bértáblákat vezette, de felméréseket is végzett a munkaidőmérlegről a gép-, fém- és textilipari vállalatoknál, valamint kormányzóságoként, havonta gyűjtötte a létfenntartási cikkek árait; a munkaközvetítő irodák által küldött adatokat a népbiztosság munkaerőpiaci osztálya összesítette.

A munkanélküliség alakulását az 1917. februári forradalomtól a NEP első időszakának végéig, 1923-ig A. N. Iszajev (1881–1942) tekintette át a Munkaügyi Népbiz-

⁶ Oroszországi Kommunista (bolseviki) Párt.

⁷ A „munkaközvetítés” a gyakorlatban kényszerintézkedések alkalmazásával folytatódott.

tosság kiadójánál megjelent kötetében (*Iszajev* [1924]). A munkaerőpiac hullámzását a konjunktúra dinamikáját csalhatatlanul jelző tünetnek tekintő szerző megállapítja: 1917-ben a termelés munkásellenőrzését sürgető bolsevik követelés azért is lehetett vonzó, mert a gyáripárosok vonakodtak átállni a békebeli termelésre, előfordult, hogy még a működőképes üzemeket is bezárták: március és augusztus között összesen 468 gyár állt le (feleslegessé téve 104 ezer foglalkoztatottat), augusztustól novemberig pedig további 256 üzem. A munkaközvetítőknél a munkászeker iránti kereslet eltörpült az érdeklődők számához képest; 1918 áprilisában a szovjethatalom alatt álló területeken 324 ezer munkanélkülit tartottak nyilván. Seregüket a leszerelt katonák tömege is szaporította, akiknek számát sohasem sikerült pontosan megállapítani, a becslések 7-10 millió főről szóltak (köztük 1,5 millió városlakó volt). Az 1918-as esztendő egészét tekintve az irodák 1 512 455 munkát keresőről tudtak (60 százalékuk szakképzetlen volt), nekik összesen 940 ezer állást ajánlottak fel. A gyárkapukon belül levő munkások állásaikat az új hatalom intelmeihez igazodva azzal védték, hogy a gyárat „saját kezükbe vették”, a tulajdonosokat elűzték, saját körükből, illetve a műszakiakból új vezetőséget választottak, és minden létező fórumon igyekeztek elérni, hogy a termelés fenntartásához megkaphassák a szükséges nyersanyagokat – mindezt a szovjethatalom szentesítette is a termelőeszközök államosításával (társadalmi tulajdonba vételével). Ennek egyik mellékhatásaként sok esetben sikerült megóvni a gyárakat a teljes kifosztástól. Ahol pedig maguk a munkások is reménytelennek ítélték meg a további termelést, ott sztrájkokkal, a szakszervezetek mozgósításával kikényszerítették, hogy a tulajdonos hónapokra előre kifizesse bérüket. Mindezzel párhuzamosan, az I. világháború idején felállított munkaközvetítő irodák közreműködésével zajlott a haditermelésre mozgósított, rendszerint vidéki illetőségű, szakképzetlen munkaerő menesztése, akik helyére igyekeztek szakképzett munkásokat felvenni.

A hadviselés következményeként Oroszország iparában tekintélyes számú hadifoglyot alkalmaztak; az Ideiglenes Kormány adatai szerint számuk 1917 szeptemberében 895 491 fő volt (*Bjulletyeny* [1918] 73. old.). A breszt-litovszki békekötés után a hadifoglyokat erőltetett ütemben igyekeztek kivonni a termelésből, úgyhogy 1919 áprilisára közülük már csupán 5 ezer fő maradt a munkapadoknál. Habár ők távoztak, a munkaerőpiac egyensúlya felborult. Az államosítással együtt járó központosítás azonban tovább csökkentette az egyensúly visszaállításának lehetőségét: a gazdálkodó szervezetek a termelési eredményeket nem az egységnyi munkaerőre jutó költségek csökkentésével és racionalizálással igyekeztek elérni, hanem fordítva. A munkások és alkalmazottak létszáma felduzzadt, ugyanakkor az egekig emelkedtek a termelési költségek. Végeredményben az 1919-es évtől egészen 1921 végéig a munkaerő iránti kereslet mindvégig meghaladta a kínálatot: 1920-ban 46 kormányzóságban 1 015 228 munkanélkülit regisztráltak, miközben 1 703 092 munkahely várt betöltésre (azaz száz munkát keresőre 167,8 üres állás jutott), s belőlük közvetítéssel 963 936

„kelt el”. Ezen a helyzeten változtatott volna az általános munkakötelezettség, amennyiben a valóság engedelmessé vált volna az eredeti szándékoknak.

Változást a NEP, a gazdasági elszámolásra történő áttérés hozott: már 1921 második félévében enyhültek a feszültségek a munkaerőpiacon. A veszteséges vállalatok felszámolása, az alkalmazottak számának tömeges csökkentése (egyedül a vasútnál a korábbi 1 220 ezres létszámot 1922. január 1-jére 906 ezer főre apasztották le), a megmaradtak reálbérének emelése (s vele a termelékenység növekedése) érzékelhető hatással járt. Míg a munkanélküliek száma 1922 első napján országosan mindössze 100 ezer főre rúgott, az év folyamán szakadatlanul növekedett, így az év végére a négyszeresére duzzadt: száz munkanélkülihez csak 29 betöltetlen állás jutott. A munkanélküliek összetételében is jelentős elmozdulás történt: többségbe kerültek a nem termelő foglalkozások képviselői, amit Iszajev azzal magyaráz, hogy az előző években az összes munkahelyet elárasztották a „kispolgári elemek”. A következő esztendő az állástalanok seregének további emelkedésével járt. Számuk 1924 elejére 1 millió 240 ezer főre szökött fel, áprilusra pedig még 129 ezer fővel tovább gyarapodott: közöttük ekkor 25 százalékos arányban szerepeltek az ipari szakmunkások, 35,5 százalékkal az értelmiségiek és 25,4 százalékkal a segédmunkások. Az állástalanság időtartama átlagosan 5,3 hónap volt, jelentős területi eltérésekkel: az érintetteknek Moszkvában 7,1, Leningrádban 9,9 hónappal kellett számolniuk.

A vizsgált időszakban a helyzetet csak kissé enyhítette a társadalmi munkának nevezett közfoglalkoztatás (amit a megbízóként fellépő helyi szovjetek költségvetéséből fedeztek). Ezeket a feladatokat ötletszerűen, a helyi igényekhez alkalmazkodva végezték, Oroszország egészét tekintve leginkább a fakitermelés és az erdőgazdálkodás területén, de előfordultak talajjavítási, romeltakarítási, valamint vasútépítési és kikötőfelújítási munkák is. A növekvő munkanélküliség láttán ezek finanszírozásába 1923-tól bekapcsolódott a Munkaügyi Népbiztosság is úgy, hogy a teljes összeg egyharmadát a rossz természettel sújtott mezőgazdasági vidékeknek juttatták. A népbiztosság további kezdeményezéseként csekély számban, de alakultak munkanélkülieket kollektívákba tömörítő egyesületek, 1922-ben az ország 30 kormányzóságában 16 249 fő bevonásával 141 ilyen közösség alakult.

„Roppant érdekes statisztikai újdonságot képvisel L. Je. Minc munkája, ami a hazai irodalomban első alkalommal veszi vizsgálat alá a lakosság legegésztettebb csoportjának, az ipari tartaléksereg tagjainak, azaz a munkanélkülieknek a költségvetését.” – ajánlja Sztrumilin az olvasóknak a „Hogyan él a munkanélküli? (az állástalanok időfelhasználása)” című kötetet (*Minc* [1927] 3. old.). Az 50 oldalas elemzés 38 szövegek közötti táblázattal ellátott 4 fejezete és mellékletének 19 táblázata nemcsak 3 esztendő felméréseit összegzi, de a munkanélküliek időbeosztására vonatkozó adatokat is ismerteti (*Minc* [1927]). Sztrumilin az állástalanság vizsgálatának jelentőségét azzal támasztja alá, hogy becslése szerint a vidék túlnépesedése következtében évente félmilliónyi falusi lakos áramlott a városokba, s ezt a felesleget a lendületes

iparosítás csupán olyan mértékben tudta felszívni, hogy a munkanélküliek serege nem duzzadt tovább; ugyanakkor örvendetesnek tartja, hogy az állástalanok ellátása javult: a kötetből kiolvasható, hogy a munkanélküliek jobban éltek 1926-ban, mint a foglalkoztatott munkások, alkalmazottak öt-hat esztendővel korábban.

A kiadvány szerzője, Minc a kijevei kereskedelmi főiskolát, majd az ottani műszaki egyetem mezőgazdasági szakát elvégezve, pályafutását 1918-ban a VSzNH (Viszsj szovjetnarodnogo hozjajsztva – Legfelsőbb Népgazdasági Tanács) gazdaságkutató részlegénél kezdte, később a Munkaügyi Népbiztosság Munkaügyi statisztikai osztályának vezetőjeként folytatta, ahol 1920-tól 1930-ig dolgozott. A munkanélküliek helyzetét bemutató kötet kiadása előtt is jelentek már meg írásai, az elsőben a kedvezőtlen gabonatermés Oroszország iparára gyakorolt hatásával foglalkozott (1923), később az ipari munkásság létszámát és összetételét (1924), valamint a parasztek ipari munkavállalását vizsgálta (1926); mindeközben felsőfokú tanintézményekben oktatott. Az 1920-as évek végén 12 hónapig volt az orosz KSH keretén belül megalakított, Sztatplan⁸ elnevezésű tervrészleg tagja, mígnem 1930-ban letartóztatták. Az 1940-es években Sztrumilin közbenjárásának köszönhetően visszatérhetett Moszkvába, ám 1949-ben ismét letartóztatták, és Krasznojarszkba száműzték. Rehabilitására 1955-ben került sor, ami megnyitotta tudományos tevékenységének következő fejezetét. Előbb a Szovjet Tudományos Akadémia termelőerők tanulmányozására alakított tanácsán belül működő gazdasági-matematikai laboratóriumot vezette (1959–1963), majd egy hasonló, ökonometriával foglalkozó egységet, a *V. Sz. Nyemcsinov* (1894–1964)⁹ kezdeményezésére, 1963-ban alakult CEMI-t (Centralnij ekonomiko-matematicheskij insztitut – Központi Gazdasági-Matematikai Intézet). Nevéhez fűződik többek között a gazdasági körzetek ágazatközi mérlegeinek megalkotása (terv- és beszámolási változatukban), illetve az országos munkaerő felhasználására vonatkozó tervezési módok kidolgozása. Elnöke volt az OSzSzsK (Oroszországi Szovjet Szocialista Szövetségi Köztársaság) KSH-ja mellett működő, munkaerővel és lakossági költségvetésekkel foglalkozó tudományos szakértői tanácsnak, tagja az akadémia időmérleg-bizottságának, valamint két további akadémiai tudományos tanácsnak; szakmai publikációinak száma meghaladja a kétszázat (közülük ötven 1955 után keletkezett).

Minc első ízben 1924 februárjában vetette fel, hogy tanácsos lenne felmérni a munkanélküliek anyagi körülményeinek alakulását. Javaslatát a munkaügyi és ipari statisztikusok konferenciája hirtelenjében azzal utasította el, hogy lehetetlenre vállalkozná-

⁸ Ezt a részleget 1926 márciusában a Goszplannal való kapcsolatápolás céljából létesítették. Lásd *Holka* [2016a] 193. old.

⁹ A közgazdász és statisztikus Nyemcsinov az urali parasztság körében végzett vizsgálatának köszönhetően lett 1926 és 1934 között a KSH és utódszervezetei kollégiumának tagja, 1940-től 1948-ig a Tyimirjzev Mezőgazdasági Akadémia igazgatója, majd 1946-tól akadémikus. A közgazdasági matematikai eljárások szószólója volt: 1958-ban megalapította a közgazdasági-matematikai laboratóriumot (amely 1963-ban akadémiai intézettel alakult).

nak, hiszen helyzetüknél fogva az állástalanok nem lennének hajlandók feltárni létfenntartásuk forrásait. Ugyanabban az évben mégis sikerült elérni egy külön forrásokból fedezett próbafelmérés végrehajtását, amit a rá következő két évben megismételtek, immár a KSH éves költségvetési programjába illesztve. A kérdőíveket kiegészítő kérdésekkel toldották meg – ez azzal az előnnyel járt, hogy az eredmények közvetlenül egybevetethetők lettek a munkában állók háztartásainak költségvetési adataival.

„A munkanélküliség a kapitalista gazdasági rendszer állandó kísérőjelensége, a proletariátus legkegyetlenebb korbácsa, mert ez az állapot, amely függetlenül attól, hogy akar-e, vagy képes-e dolgozni az illető, minimális szintre csökkenti a munkások életszínvonalát.” – indokolta Minc témaválasztását a bevezetőben (*Minc* [1927] 5. old.). A háború előtti munkanélküliségről keveset tudni, a városi összeírások adatai alapján arra lehet következtetni, hogy szűk értelemben véve, a korábban bérmunkásként dolgozók száma legalább 400 ezer fő volt, a lakóhelyüktől távol, időszakonként más-más munkahelyeken dolgozó vándormunkásokkal együtt azonban feltehetőleg jóval több. Minc korának munkanélküliségét nem a termelőerők adott fejlettségi szintjére vezette vissza, mondván, 1922 óta szakadatlanul nőtt a foglalkoztatottak száma a gazdaság minden ágában. A munkanélküliség okai között említette meg a városi kispolgárság proletarizálódását a forradalom idején, a felnövekvő nemzedékek által támasztott kolosszális kínálatot, valamint a munkaerő beáramlását a mezőgazdaságból a városokba. Bár a foglalkoztatottság már 1926-ban elérte a háború előtti szintet, az ország szocialista gazdaságának fejlődési üteme még nem volt képes munkát adni mindazoknak, akik dolgozni kívántak.

Elemzésében Minc a bevallás megbízhatóságára törekedve csak azokat a munkanélkülieket vette figyelembe, akik szakszervezeti tagok voltak, és akik eleget téve a feltételeknek, munkanélküli-segélyt kaptak; ezen belül is különválasztotta az egyedülállókat és a családosokat. Tanulmányozta azoknak a foglalkoztatottnak a helyzetét is, akiknek háztartásában állástalanok éltek, feltételezve, hogy ők kedvezőtlenebb helyzetben voltak a többi foglalkoztatottnál. A vizsgálatba öt város (Moszkva, Leningrád, Ivanovo, Tula és Harkov) háztartásai kerültek be, 1924 novemberében 161, egy évvel később 152, míg 1926-ban 116 fő adataival. A megkérdezettek korábban fém-, textil-, nyomda-, bőr- és élelmiszeripari szakmákban tevékenykedtek, vagy a szovjetek alkalmazottai voltak (következésképpen éppúgy előfordult közöttük könyvelő és ügyintéző is, mint boltvezető, illetve bolti eladó).

Minc tanulmányának [1927] első fejezete a háztartások költségvetéseinek általános jellemzését adja, kitérve az állástalan családtagokkal együtt élő foglalkoztatottak költségvetésére és az állásban levők helyzetére is mindhárom vizsgált esztendőben. A bevételek részletezésénél derül fény a vizsgált összetevőkre, bepillantást engedve a kor város lakóinak életvitelét meghatározó tényezőkre. A főkereső fizetésén kívüli bérek aránya az összes bevételen belül a tanulmány szóhasználatában „munkanélküliekkel terheltnek” nevezett háztartásokban 1923-ban 3,4 százalék volt (szemben a többiekénél

mért 15,1 százalékkal), ami 1925-re 6,3 százalékra emelkedett (miközben a „nem terhelteknél” 14,4 százalék volt). Az egyéb bevételek között szerepeltek többek között az alkalmi munkákból származó jövedelmek és a segélyek, így ezek aránya 1923-ban az állástalanok háztartásainál volt nagyobb, 4 százalék, a nélkülük élőknél viszont csak 2,3 százalékot ért el (két évre rá a megfelelő arányok 7,8, illetve 2,1 százalékra módosultak). A használati tárgyak eladásából, az élelmiszerek értékesítéséből és a kölcsönfelvételekből származó bevételek ugyancsak az állástalanokkal rendelkező háztartásokban bizonyultak magasabbnak. A bevételek összessége az utóbbiaknál 11,2, két évvel később 20,8 százalékkal maradt el 1923-ban a munkanélküliek híján levő háztartásokéhoz képest. Míg a kiadások terén a lakhatási költségekben nem lehetett számotvető különbséget észlelni, a ruházkodásra, a fűtésre és a világításra fordított összegek viszonylag csekélyebbek voltak a munkanélküli tagokkal nem rendelkező háztartások esetében. A táplálkozási kiadások viszonylag kiegyenlítettnek mutatkoztak, ám a háztartás egy tagjára jutó összeg a munkanélküliekkel élőknél alacsonyabb volt.

A második fejezet a továbbiakban városonként és foglalkozási csoportonként tárgyalja a munkanélküliek háztartásainak gazdálkodását, amit költségvetéseik összetételének vizsgálata, a munkanélküliség időtartamának elemzése, majd a munkanélküliek táplálkozásáról készített ismertetés követ.

A harmadik fejezet az 1925. évi, az ötödik pedig az egy évvel későbbi felvétel eredményeit taglalja. Az 1926-os esztendő során a küszöbérték¹⁰ feletti iparvállalatoknál alkalmazott munkaerő száma 196 ezer fővel (9 százalékponttal) nőtt; ettől alig maradt el a munkanélküliek seregének 192 ezres gyarapodása. Minc a vállalatokon belüli fluktuációra vezeti vissza azt a jelenséget, hogy nemcsak az első alkalommal munkát keresők száma emelkedett, de a hosszabb munkaviszonnyal rendelkező állástalanoké is. A munkabérek reálértéke 1925 novemberéhez képest egy év alatt 7,6 százalékkal lett magasabb, ám városonként eltérő mértékben: Moszkvában 8,4, Tulában 21 százalékkal, míg Leningrádban és Ivanovo-Voznyeszenszkben szinten maradt. A munkanélküli segélyek nominális értékben Moszkvában 50, Ivanovo-Voznyeszenszkben 25, Tulában 15 százalékkal nőttek, Leningrádban az összegük nem változott (a szerző Harkovról nem közöl adatokat). Az elmozdulás következtében a munkanélküliek átlagos költségvetése 15 százalékkal lett nagyobb az előző évinél. Jelentős eltérések mutatkoztak a szakképzettséggel rendelkező munkanélküliek és a segédmunkások között: míg a szakképzettek költségvetése általában egyötöddel haladta meg képzetlen társaikét, addig az állástalan segédmunkások bevételeiben nagyobb arányban szerepeltek alkalmi munkából származó összegek.

A negyedik fejezet a munkanélküliek időmérlegeinek jellemzőit tárgyalja. Ezt Minc azzal indokolja, hogy az állástalanok nem végeztek egész nap termelőmunkát,

¹⁰ Az 1933-ig érvényes oroszországi meghatározás szerint a küszöbértéket elért gyárak (a „cenzusipar” egységei) a legkevesebb 16 főt és gépi hajtóerőt vagy – az utóbbi hiányában – a 30 főt foglalkoztató üzemeket fedték. (Holka [2016b] 323. old.)

tehát nemcsak az ő, de egész családjuk napirendjének is sajátosan kellett alakulnia. Az időfelhasználás vizsgálatához 1924-ben 54 állástalan ipari munkás háztartásának, valamint 12 egyedülálló munkanélkülinek az adatai álltak rendelkezésre; az elemzést egyfelől napi beosztás szerint ünnep- és hétköznapokra, másfelől havi összesítésben is elvégezték; a foglalkoztatottakkal történő összehasonlításhoz Sztrumilin egy-két évvel korábbról származó adatait használták fel.

Az egyedülállóknál feltűnő a két nem közötti különbség. Hétköznapokon munkával a férfiak 7 órát és 56 percet töltöttek, a nők viszont 10 órát és 27 percet, ami a háztartási tennivalókkal magyarázható: a férfiak ételkészítéssel 18 percet foglalatostkodtak, a nők 3 órát; a ruházat gondozása a férfiaknál fél percet sem vett igénybe, a nőknél viszont ennél 1 órával többet; a takarítással, gyermekgondozással, személyes higiéniai kiegészített háztartási tennivalók pedig a férfiaknál 1 órát és 12 percet, míg a nőknél 5 órát és 12 percet kötöttek le. Ugyanakkor a nők mind az alkalmi munkavégzésre, mind az álláskeresésre kevesebb időt fordítottak, viszont a munkaközvetítő irodák regisztrálási célú felkeresése időigényesebbnek bizonyult számukra. Alvással a két nem tagjai egyaránt 9 és fél órát töltöttek; önképzés csak a férfiaknál volt kimutatható, méghozzá mind hétköznapokon, mind ünnepnapokon 2 órát meghaladó időtartammal. A családos munkanélkülieknek alvásra némiképp kevesebb idejük jutott (a férfiaknak 8 óra 53 perc, a nőknél kerekén 9 óra); a családos munkanélküli férfiak naponta átlagosan 2 óra 14 perccig foglalkoztak háztartási tennivalókkal (ami kétszerese az egyedülálló előbb említett adatának), miközben a nők szinte ugyanannyit (5 órát és 11 percet), mint egyedülálló társaik. Másfajta összesítésben, egy hónap 720 órájából az egyedülálló munkanélküli férfiak körülbelül 43 óra 15 perccel, a nők 22 és fél órában keresztül végeztek alkalmi munkákat. A családos munkanélküliek velük szemben 12 órát és 8 percet, illetve 18 órát és 33 percet dolgoztak ideiglenes megbízások teljesítésén. Az összes szabadidő a családos férfiaknál 69 és fél óra, a nőknél 47 óra 12 perc volt. Húsz tétele közül az ismerősök meglátogatása (férfiak 20 óra 23 perc, nők 18 óra 42 perc) és a vendégek fogadása (11 óra 22 perc, illetve 12 óra és 47 perc) képviselte a legnagyobb hányadot, ezt követte a férfiaknál 11 óra 6 perccel a kártyázás (nőknél 5 óra 57 perc), míg a nőknél 6 óra 20 perccel a sétálás (férfiaknál 7 óra 33 perc); a kocsimázás inkább tűnt a férfiak kedvtelésének 3 órás értékével (nőknél 6 perc). A „vallási szükségletek kielégítésével” az egyedülálló munkanélküli férfiak egyáltalán nem foglalatostkodtak, és a hölgyek is csak 22 percet, ezzel szemben a családos munkanélküli férfiak havonta 2 óra 25 percet, a nők pedig 4 óra 40 percet szenteltek e tevékenységnek, melyen belül az otthoni imádkozás volt a leginkább időigényes 1 óra 40 perccel, illetve 2 óra 59 perccel.

*

Az időmérlegek az emberek életének egyes epizódjaira fordított időmennyiségek összesítései. A szovjet időmérlegek „életében” az első epizódra egy évtized jutott: a

Sztrumilin megkezdte felmérések sorában az utolsó 1934-ben zajlott le. Ezek közép-pontjában általában a háztartások álltak, és a költségvetési szemléletű orosz felvételek hagyományaira építve, az idő strukturálását ráfordításokkal mérték.

Az évtized további oroszországi vizsgálatai követték az úttörő munkában foglalt eljárásokat: kérdőíveken tudakolták a megkérdezettektől, milyen tevékenységük mikor, mennyi időt emésztett fel. Egyértelműen elkülönültek egymástól a hétköznapok és az ünnepnapok, akárcsak két évszak, a tél és a nyár. Sztrumilin munkája az alkalmazott módszertant illetően ugyanakkor rendkívül szűkszavú: a tevékenységek csoportosításánál mindössze annyit közöl: tisztában van vele, hogy az, mint minden osztályozás, feltételes (*Sztrumilin* [1927] 10. old.) A kérdőívben ötvennél több, előre megadott tevékenység szerepelt; osztályozásuk kialakításánál a szerzőt a munkaerő bővített újratermelésének szempontja vezérelte. Ennek eredménye, hogy a „magángazdálkodók szemszögéből káros” tevékenységek (mint a gyűléseken való részvétel), de még az otthoni újságolvasás is a „munkaráfordítások” közé kerültek. Ugyancsak ebbe a tág kategóriába tartoztak az olyan legkevésbé sem produktív, ám elkerülhetetlen tevékenységek, mint az általános katonai felkészítésben való részvétel vagy a munkába járással töltött idő.

Az osztályozás tudománya megállt a „nem besorolható idő” alosztásnál; e kategóriát azért alkalmazták, hogy lefedjék a nap egészét. Sztrumilin a számára is rejtélyes fogalmat értelmezni próbálva megállapította: számbavételi hibáról aligha lehetett szó. A kategória mennyisége tekintélyes volt, a munkásoknál évente órák százaira, a parasztoknál órák ezreire rúgott. Hétköznapokon kevesebbszer fordult elő, mint ünnepek idején, ugyancsak ritkább volt a nyári dologidőben, mint télen, a munkában álló nőknél pedig a dolgozó férfiakhoz képest alig volt rá példa. Minthogy a tevékenységek megadott listáján előfordult a „tevékenység nélküli pihenés” is, amire a parasztok sokszor képtelenek voltak bizonyos időt besorolni, alapos volt a szerző gyanúja, hogy azon két konkrét tevékenységfajta közötti szünetre, az átállással járó üresjáratra kell gondolni („amikor az ember a fejét vakarja”). Megoldásként, hogy ez az évi másfél ezer óra értelmes tevékenységekkel legyen kitölthető, a falu kulturális színvonalának emelését javasolta (*Sztrumilin* [1927] 76–78. old.). A besorolásoknak ez a problémája, az egyes epizódok közötti idő kérdése, a párhuzamos tevékenységek, valamint a főtevékenységek elhatárolása azonban máig az időmérlegvizsgálatok dilemmája maradt, napjainkban is kísért¹¹.

Az időráfordítások méréseinek „tevékenység nélküli” pihentetése a Szovjetunióban két évtizedig tartott. Az újrakezdés *G. A. Prugyenszkij* (1904–1967) nevéhez fűződik (ő volt az, aki a Szovjetunió részéről részt vett a *Szalai Sándor* szociológus kezdeményezte 1963-as első nemzetközi időmérleg-felvételben is). Prugyenszkij a

¹¹ „A háztartási munka rövidebb, nagyszámú epizódjait szünetek vagy kisebb időközök választják el egymástól, amelyek elhagyhatók lennének, ha ezek az epizódok hosszabb ideig tartanának – és az ilyen szüneteket, illetve időközöket a keresőtevékenység leírásainál valóban el is szokás hagyni.” *Chenu-Lesnard* [2006] 348. old.

munkaügyi kormánybizottság megbízásából 1957-től kezdve négy próbafelvételt bonyolított le. Ezt követte 1959-ben a világháború utáni első időmérleg-vizsgálat Moszkvában és Novoszibirszkben, az oroszországi Központi Statisztikai Hivatal és a Tudományos Akadémia Ipargazdasági és -szervezési Intézetének közös szervezésében. A figyelembe vett tevékenységek száma jócskán meghaladta a Sztrumilin által alkalmazottakét: összesen 137 fajta foglalatosságot vettek számba. A korabeli felmérésektől eltérően, amelyek elsősorban vagy a szabadidő alakulását térképezték fel, vagy az interperszonális viszonyokét, a szovjet vizsgálat annyiban követte Sztrumilin felfogását, hogy a népgazdaság időszerű igényeihez igazodott: javában zajlott az átállás a 7 órás munkanapra.

A Sztrumilin vezérfonalául szolgáló 8x3 követelménynek a munkaidő hosszát illető része megvalósulni látszott a Szovjetunióban. Erőszakos módon, létfeltételeinek ellehetlenítésével sikerült „aktivizálni” a parasztságot, illetve a rendelkezésére álló („szabad”) időt. A munkaerő bővített újratermeléséhez elengedhetetlennek ítélt szolgáltatások, vagyis a háztartásokban végzett munka felváltása terén szintén történtek előrelépések, ám ezek az erőltetett iparosítás következtében csupán egyenetlenül és viszonylagosan érvényesülhettek, ami az összes politikai szándék és fogadkozás ellenére a mindenkori szovjet gazdaságpolitika szemléletére és gyakorlatára vezethető vissza. Sztrumilin úttörő munkájának örvendetes következményeként pedig az 1990 években V. D. Patrusjev (1925–2008) tollából megszületett az időmérlegek idősora: „Moszkvai munkások időfelhasználásának változásai 1923–1993 között” (Patrusjev [1994]).

Irodalom

- ARTYEMOV, V. A. [2003]: K isztorii voznyikovenyija iszszledovanyija bjudzsetov vremeni. *Szociologicseszkiye iszledovanyija*. No. 5. Sztr. 141–149.
- BEVANS, G. E. [1913]: *How Workingmen Spend Their Spare Time*. Columbia University. New York.
- BINEMAN, JA. M. (red.) [1930]: *Trud v SzSzsZR. Szpravocsnyik 1926–1930. g.g. Goszudarsztvennoje planovo-hozjajsztvennoje izgyatyelsztvo*. Moszkva.
- CHENU, A. – LESNARD, L.: Time use surveys: a review of their aims, methods, and results. *Archives Européennes de Sociologie/European Journal of Sociology*. Vol. 47. No. 3. pp. 335–359. <https://doi.org/10.1017/S0003975606000117>
- EUROSTAT [2003]: *Household Production and Consumption – Proposal for a Methodology of Household Satellite Accounts*. Office for Publications of the European Communities. Luxembourg. <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/3888793/5823569/KS-CC-03-003-EN.PDF/8e284578-a435-4bd8-b42d-b86d4a911637>
- FALUSSY B. [2007]: Tevékenységosztályozási rendszerek az időmérleg-vizsgálatokban. *Statisztikai Szemle*. 85. évf. 8. sz. 690–714. old.
- HOLKA L. [2015a]: Statisztika és szovjethatalom: a virágzás kora (1917–1927) I. *Statisztikai Szemle*. 93. évf. 8–9. sz. 844–857. old.

- HOLKA L. [2015b]: Statisztika és szovjethatalom: a virágzás kora (1917–1927) II. *Statistikai Szemle*. 93. évf. 10. sz. 976–992. old.
- HOLKA L. [2016a]: Statisztika és szovjethatalom: a virágzás kora (1917–1927) III. *Statistikai Szemle*. 94. évf. 2. sz. 183–203. old.
- HOLKA L. [2016b]: Statisztika és szovjethatalom: a virágzás kora (1917–1927) IV. *Statistikai Szemle*. 94. évf. 3. sz. 320–340. old.
- HOLKA L. [2016c]: Statisztika és szovjethatalom: a virágzás kora (1917–1927) V. *Statistikai Szemle*. 94. évf. 5. sz. 535–554. old.
- HÜTTL A. [2002]: *Gazdaságstatistikai fogalmak történelmi fejlődésben*. Doktori értekezés. Pázmány Péter Katolikus Egyetem. Budapest.
- ISZAJEV, A. N. [1924]: *Bezrabortyica v SzSzSzR i borba sz nyeju (Za period 1917–1924 g.g.)* Voproszi truda. Moszkva. http://istmat.info/files/uploads/52425/bezrabortica_v_sssr_i_borba_s_neyu.pdf
- MARX, K. [1938]: A Workers' Inquiry. *The New International*. Vol. IV. No. 12. pp. 379–381.
- MINC, L. JE. [1927]: *Kak zsvijot bezrabortnij (bjudzseti bezrabortnih)*. Voproszi truda. Moszkva.
- NARODNIJ KOMISSZARIAT TRUDA [1918]: *Bjulletyeny*. No. 1–4. Moszkva.
- NOVIKOVA, SZ. SZ. [1996]: *Izstorija razvityija szociologiji v Roszsziji*. Izd-vo Insztitut praktyicseszkoj psihologiji. Voronyezs. <https://refdb.ru/look/1048112-pall.html>
- PATRUSEV, V. D. [1994]: *Izmenenyija v ispolzovanyiji budzseta vremenyi rabocsih Moszkvi za 1923–1993 gg.* Roszszijszkoj akadémiái nauk, Insztitut Szociologiji. Moszkva.
- PRAVDA [1930]: November 7. A cikk címéről és oldalszámáról nincs adat.
- PROKOPOVICS, SZ. N. (red.) [1918]: *Opit iszcsiszlenyija narodnogo dohoda 50 gub.* Jevropejszkoj Roszsziji v 1900–1913 g.g. Szovjet vszerosszjszkih kooperativnih szjezdov. Moszkva. <http://library6.com/3596/item/965227>
- SIEBER, N. I. [1875]: *Opit programmi dlja szobiranyija sztatyisztyicseszko-ekonomicseszkih szvegyenyij*. Tipografija M. P. Frica. Kijev.
- SOROKIN, P. A. – BERGER, C. Q. [1939]: *Time-Budgets of Human Behavior*. Harvard University Press. Cambridge.
- SZILÁGYI GY. [1998]: Nemzeti számlák – szatellit számlák. *Statistikai Szemle*. 76. évf. 4–5. sz. 309–323. old.
- SZTRUMILIN, SZ. G. [1924]: *Bjudzset vremenyi rabocsego i kresztyjanyina v 1922–23 g.g. sztatyisztyiko-ekonomicseszkiye ocserki*. Voproszi truda. Moszkva, Leningrad.
- UNECE (UNITED NATIONS ECONOMIC COMMISSION FOR EUROPE) [2017]: *Guide on Valuing Unpaid Household Service Work*. New York, Geneva. <https://www.unece.org/fileadmin/DAM/stats/publications/2018/ECECESSTAT20173.pdf>